

Драгана КУНЧЕР*
Историјски институт
Београд

РЕЛИГИЈСКА ПРАКСА СТАНОВНИКА КОСМАЈСКИХ РУДНИКА У ДОБА ЦАРСТВА **

Апстракт: Проучавани су и интерпретирани материјални остаци (епиграфски, археолошки и нумизматички) религијске праксе у рудничком подручју планине Космај која је, због свог подземног богатства, за време Римског царства била центар прилива становништва и бројних привредних активности.***

Кључне речи: Космај, античко рударство, антички култови, Горња Мезија, вотивни епиграфски споменици, руднички новац.

Сазнања о религији становника космајских рудника у доба Царства заснивају се највећим делом на натписима посвећеним једном или више божанстава, тј. такозваним „заветима“ (*vota*) урезаним у камене олтаре или плоче. На Космају је пронађено укупно 29 таквих завета.¹ Већина натписа је на латинском језику (26), док је мали број (3) на грчком.

---

* dragana.kuncer@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ 47025).

*** Аутор жели да се најтоплије захвали др Снежани Ферјанчић са Филозофског факултета у Београду, мр Адаму Црнобрњи из Народног музеја у Београду, Велибору Катићу из Музеја града Београда/Музеја Младеновца и Сузани Анастасов Марковић из Центра за културу Сопот који су јој ставили на располагање ретку и драгоцену литературу и пружили бројне стручне савете.

¹ Приредио и објавио С. Душанић у: F. Papazoglu (упр.), M. Mirković i S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, св. 1: *Singidunum et le nord-ouest de la province*, Београд : Центар за античку епиграфику и нумизматику Филозофског факултета,

Неки од њих су веома оштећени, а многи су изгубљени. Изгубљени натписи углавном су сачувани у облику фотографије или цртежа, док су неки познати само на основу преписа или кратке белешке.²

Космајски вотивни натписи већином су без прецизних хронолошких одредница. Поуздано се датују само три: IMS I 97, који се на основу помена премештаја Гнеја Клодија Класицијана, трибуна кохорте *XVIII voluntariorum civium Romanorum* у коњичку кохорту *I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* смештену на Космају, датује у период 161–169. године (сматра се да је искусан трибун у рудничку област премештен у време маркоманских ратова с циљем да помогне њену одбрану),³ затим IMS I 104 који се због помена цара Севера Александра датује у период његове владавине 222–235. године и IMS I 112 који се на основу епитета [*Anto*]ninian(ae) у њему поменуте кохорте, а који трупе овог подручја добијају за време Каракале, датује у године 211–217.⁴ На основу палеографских и ономастичких критеријума, могуће време настанка одређено је за једанаест споменика: крај првог или почетак другог века (IMS I 103, Petković 1997), други (IMS I 98, 99, 100, 101, 108) и трећи век (IMS I 89, 95, 96, Петковић 2002).⁵

* * *

Од божанстава помиње се најчешће Јупитер (као врховни бог римског пантеона под именом *Iuppiter Optimus Maximus* – 11 пута,⁶ само као Јупитер – 2 пута⁷), затим Зевс – 3 пута (два пута географски одређен),⁸

1976, 95–133 (= IMS I); за касније пронађене натписе видети П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја*, Гласник Српског археолошког друштва 8 (1992) 139 (= П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*), *Ž. Petković, ZEYΣ ΣΥΝΗΝΟΣ on the Kosmaj Inscription*, *Старинар* 48 (1997) 185 (= *Ž. Petković, ZEYΣ*) и Ж. Петковић, *Дедикација Јупитеру и Либеру са Космаја*, *Жива антика* 52 (2002) 220–221 (= Ж. Петковић, *Дедикација*).

² Фотографије постоје за IMS I 90, 94, 102, 106, 110, 111, 112, цртежи за IMS I 89, 93, 99, 100, 101, 104, препис за IMS I 92, 99, 107 и запис о постојању за IMS I 109.

³ IMS I (S. Dušanić), 106 и 125 ad n° 97.

⁴ Исто, 132 ad n° 112.

⁵ Исто, 120 n. 49, 128 ad n° 103; Ж. Петковић, *Дедикација*, 219; *Ž. Petković, ZEYΣ*, 187.

⁶ IMS I, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102.

⁷ IMS I, 90, 91.

⁸ IMS I, 113, 114 и *Ž. Petković, ZEYΣ*, 185.

Митра – 2 пута,⁹ Силван – 3 пута¹⁰ и Дијана – једном¹¹. Дедикације упућене култној заједници два бога срећу се два пута: упућене Јупитеру и Херкулу¹² у једном случају, и Јупитеру и Либеру у другом¹³. Два пута срећу се формуле које не наводе изричито имена божанства: формула *Deo Patrono*¹⁴ и формула *Dis salutaribus*¹⁵. На три споменика име божанства не може да се прочита.¹⁶

При оваквом бројчаном прегледу очљива је велика заступљеност Јупитера, који се јавља скоро на половини заветних олтара. Ова појава није неуобичајена и карактеристична је за епиграфски материјал како суседних провинција, тако и целог Римског царства.¹⁷ За популарност капитолског бога у доба Царства свакако је заслужан службени карактер његовог култа и функција пропагирања римске власти: прихватање врховног римског бога уједно је значило и прихватање врховне римске власти и пружало је доказ *par excellence* о припадању римској култури.¹⁸ У складу са обичајем у Риму да колегиј свештеника зван *fratres Arvales* јавно пред Јупитером (и другим боговима) полаже завете и приноси жртве за добробит цара и/или његове породице (*vota pro salute imperatoris*), широм Царства су давани слични приватни завети државних и војних службеника.¹⁹ Из саме њихове формуле јасно се види да је намера дедиканата, попут узора у престоници, била да изразе своју лојалност римској власти и цару.²⁰ Међу те „службене“ завете спада и фрагментарни

⁹ IMS I, 104, 105.

¹⁰ IMS I, 108, 109 и П. Поп-Лазивић, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*, 139.

¹¹ IMS I, 89.

¹² IMS I, 103.

¹³ Ж. Петковић, *Дедикација*, 220–221.

¹⁴ IMS I, 106.

¹⁵ IMS I, 107.

¹⁶ IMS I, 110, 111, 112.

¹⁷ J. R. Fears, *The cult of Jupiter and Roman imperial ideology*, Hrsg. W. Haase, ANRW 2.17.1, Berlin – New York 1981, 101 (= J. R. Fears, *The cult*); M. Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora*, *Opuscula Archaeologica* 34 (2010) 175 (= M. Sinobad, *Jupiter*).

¹⁸ J. R. Fears, *The cult*, 100 и M. Sinobad, *Jupiter*, 164.

¹⁹ О пракси јавног заветовања у време царства видети у J. R. Fears, *The cult*, 98–101. За примере годишњих завета Јупитеру од стране војника уп. M. Beard, J. North and S. Price, *Religions of Rome, vol. I – A History*, Cambridge 1998, 326.

²⁰ M. Sinobad, *Jupiter*, 163.

космајски натпис IMS I 101 (Стојник), посвећен капитолском Јупитеру (*Iuppiter Optimus Maximus*) за здравље неидентификованог цара (*pro salute Caesaris nostri*). Сличну формулу налазимо и на натпису IMS I 104 (Стојник) у коме два римска грађанина полажу завет за здравље цара Севера Александра (222–235. године). Међутим, овог пута као заштитнику владара дедиканти се не обраћају Јупитеру, већ источњачком богу Митри. Имајући у виду време настанка натписа, појава персијског божанства није неуобичајена, јер је митраизам од доба цара Комода (180–192. године), који је сам био фанатични присталица овог култа, уживао подршку царева, а бројни слични завети, с посветом Митри, полагаани су за здравље управо владара династије Севера.²¹ С обзиром на политичку димензију овакве врсте посвета, вероватније је да је одабир божанства више зависио од упућености дедиканата у тренутну друштвену климу и процене о томе који би бог на савременике оставио већи утисак, него од интимне религијске наклоњености одређеном богу. Да је Јупитер, барем кад је реч о војницима стационараним у Горњој Мезији, сачувао своју супремацију као најпоузднији заштитник владара сведочи седам натписа.²² Из оближњег Сингидунума потичу два: један у част Септимија Севера и његових синова Каракале и Гете, који су посветили регрути из Киликије,²³ и други, у част цара Севера Александра, који је поставио Клаудије Луперко, војник легије *IV Flavia*.²⁴ Осталих пет пронађено је јужније – подигли су их *stratores consulares* на служби у Наису, у част царева Елагабала и Севера Александра.²⁵

Од осталих космајских натписа посвећених капитолском Јупитеру посебну пажњу треба посветити следећим споменицима: IMS I 95, 97 и 98. Они се, за разлику од горе наведених посвета, не чине за добробит цара, већ је Јупитер главни прималац заветног дара. Два споменика посветили су заповедници помоћних одреда стационараних на Космају.

---

²¹ F. Cumont, *Les mystères de Mithra*, Bruxelles 1913, 87–88 (= F. Cumont, *Les mystères*).

²² IMS I (М. Мirković), 3 и 4, IMS IV (Р. Petrović), 7, 8, 9, 11 и 14.

²³ IMS I 3.

²⁴ IMS I 4.

²⁵ *Stratores consulares* су припадали реду *principales* који су примали једну и по, односно два пута већу плату од обичних војника. Чињеница да је, на тлу Горње Мезије, 37 од 47 дедиканата војних вотивних споменика припадало категорији *principales* сведочи о ексклузивности оваквог испољавања религиозности. Уп. S. Ferjančić, *Vota solverunt libentes merito*. Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji, Зборник Матице српске за класичне студије 12 (2010) 134–135 (= S. Ferjančić, *Vota*).

Међутим, да један од њих, IMS I 97 (Стојник), више припада царском, него јовијанском култу говоре и епитети *optimus* и *maximus* којима трибун кохорте Гнеј Клодије Класицијан назива царева Марка Аурелија и његовог брата по усвојењу Луција Вера (161–169. године).²⁶ Помиње их као узрок свог премештаја из кохорте *XVIII voluntariorum civium Romanorum* у кохорту *I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* и при том их велича самим Јупитеровим епитетима. Будући да се, као што је речено, сматра да је Класицијан премештен управо за време маркоманских ратова како би штитио високоризично рудничко подручје,²⁷ на основу поменутог уздизања царева можда може да се помисли да је вотивни олтар подигао како би доказао да је наредбу о премештају у опасну зону лојално прихватио. Могуће је такође, иако у натпису нису назначене посебне формуле *pro salute* или *pro incolunitate*, да је жртвеник подигао из личних разлога, нпр. као одужење богу за спас од смрти, рањавања или болести којима је као прекаљени војник свакако био често изложен.²⁸ Олтар би тако представљао потврду испуњеног обећања, исплаћеног дуга божанству (*votum solvit*).²⁹ Међутим, управо због похвалних епитета упућених

²⁶ Сматра се да је реч о царевица Марку Аурелију и његовом брату по усвојењу Луцију Вери, или царевица Марку Аурелију и његовом сину Комоду. Уп. IMS I (S. Dušanić), p. 167.

²⁷ О кохорти у коју је Класицијан премештен, као и о разлозима премештаја видети горе у тексту и S. Ferjančič, *Vota*, 138.

²⁸ О различитим разлозима давања завета видети N. Belayche, *Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs* in: A Companion to Roman Religion, ed. Jörg Rüpke, Blackwell Publishing Ltd., Singapore MA and Oxford 2007, 280–284 (= N. Belayche, *Religious Actors*).

²⁹ Ритуал заветовања, према моделу јавног заветовања Арвалске браће, а познатом на основу више од 200 натписа, састојао се из три дела: полагања завета (изрицањем молбе богу и обећања о награди, ако се та молба услиши), процене одговора бога и, у случају да је молба услишена, пружања обећаног дара богу. Видети детаљан опис у T. Derks, *The ritual of the vow in Gallo-Roman religion*, in: J. Metzler et al. (eds), *Integration in the Early Roman West. The role of culture and ideology* (Dossiers d'archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 4), Luxembourg 1995, 113–114 (= T. Derks, *The ritual*). Међутим, кад је реч о приватним заветима, модерном истраживачу је сачувана углавном само последња фаза ритуала: камени олтар са натписом о одужењу (*votum solvit*). Из оваквих материјалних остатака често се стварају, како Деркс сматра, две погрешне претпоставке: 1) да претходних корака није ни било и да се ради о безусловном дару богу (*donatio*) од стране верника и 2) да је главнина тог дара божанству у ствари сâм камени олтар. За доказ да је, барем у неким случајевима, пре приношења жртве (и пре подизања олтара) дедикант заиста изрицао завет и обећавао

царевима, чини се да је прва претпоставка о наглашеном друштвеном нивоу прималаца поруке вероватнија.³⁰

Код другог натписа, IMS I 98 (Суводол), осим чињенице да је дедикант високи официр, Гај Гелије Егзорат, префект кохорте *V Lucensium*, кога је можда сам војни чин условљавао да се одреди као прави Римљанин и положи завет врховном богу, нема других података који би могли да укажу на блискост са формалним обележјима царског култа.³¹ У његовој дедикацији треба истаћи једну појединост, која је, чини се, више од палеографског, него историјског значаја: продужетак закључне формуле придевом прилошког значења *laetus – v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)* (завет, заслужен од бога, испунио је радо и весело), који се у целом корпусу горњомезијских вотивних натписа само среће на овом месту. Могуће је да је овакву „епиграфску навику“ Егзорат стекао у Горњој Панонији где се налазио стални логор кохорте коју је предводио и која је, највероватније за време Трајанових похода на Дакију, премештена на Космај.³² Треба напоменути да се сматра да су разлози премештаја ове кохорте у рудничко подручје слични као и код поменутог премештаја заповедника Класицијана, трибуна кохорте *XVIII voluntariorum*

награду богу за испуњење молбе, Деркс наводи дуже облике формуле *votum solvit* (*ex voto suscepto* и *votum quod voverat*) које се понекад срећу на олтарима и које експлицитно помињу претходне фазе завета. (Видети такође пример из Виминацијума, IMS II 14, где Кокције Касије јасно каже да је прво дао завет *cot (!) b(eneficiarius) l(egati) vovit*, а да га је испунио тек касније, када му је услышена молба за напредак у каријери *b(eneficiarius) co(n)s(ularis) solvit*.) Што се тиче друге претпоставке, Деркс наводи да се из иконографских представа на неким олтарима види да је, као и код ритуала Арвалске браће, живописно доношење жртве уз присуство бројних слуга који су носили и клали жртвену животињу, затим посебно одевеног дедиканта – са велом преко главе, и звуке фруле како нека недостојна бука не би нарушила светост – заузимало централно место ритуала заветовања, а да је подизање жртвеника било само опционо. (Додуше, код мање имућних обред је могао бити доста скромнији, састојећи се од само неколико бачених новчића.) Исто, 115–117.

³⁰ О римској религији као средству за успостављање „дијалога са (политичким) моћницима“ видети у J. Hahn, *Römische Herrschaft und Religion – Aspekte und Fragestellungen*, in: L. de Blois – P. Funke – J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions and Religious Life in the Roman Empire*, Leiden 2006, 5 (= J. Hahn, *Römische Herrschaft*). Видети такође T. Derks, *The ritual*, 112.

³¹ Исто, 2.

³² S. Ferjančić, *Cohort V Callaecorum Lucensium and the Garrison of the Kosmaj Mines*, Београдски историјски гласник 5 (2014) 23–32.

civium Romanorum у кохорту *I Ulpia Pannoniorum*. Наиме, верује се да је Трајан, као и неколико деценија касније Марко Аурелије, ценећи значај и богатство космајских рудника, настојао да их у тренуцима опасности војно обезбеди и сачува за Царство.³³

Трећи вотивни натпис посвећен капитолском Јупитеру, IMS I 95 (Суводол), помиње обнављање највероватније његовог светилишта од стране Аурелија Валерија, декуриона колегија занатлија. Скраћеница *ABH* није разрешена, али претпоставља се да је један од објеката глагола *renovait* (!) управо храм.³⁴ Ако је ова реконструкција тачна, дар који је Јупитеру принео Аурелије Валерије био је веома раскошан. Такав замашан религиозни чин могао је да буде знак горљиве побожности, али и жеље за самоистицањем и парадирањем.³⁵ Који је аспект био преовлађујући, тешко је рећи. Међутим, ако је и овде, као у горе наведеним примерима, политичка и друштвена димензија била наглашенија, интимна религијска осећања дедиканта не смеју се искључити и свакако је могуће да су, заједно са другим побудама, и она била присутна и јака.³⁶

Поменути натписима Јупитеру богатијих и угледнијих становника космајског подручја могу се супротставити завети дедиканата који, осим свог имена, нису наводили друге податке о себи.³⁷ Због њихове краткоће и једноставности, чини се да су и писани из једноставнијих разлога – ради директног обраћања богу.³⁸ Међу њима су нарочито

³³ Исто, 28–29.

³⁴ Видети IMS I 168 (Рудник) у коме се среће глагол истог значења „обновити“ (*restituit*) чији је директни објекат именица „храм“ (*templum*). Овде се, због почетног слова скраћенице, може очекивати употреба синонима *aedes*, међутим, при том се заједно са Душанићем не прихвата Мочијево читање *a<ed>(em)* јер како Душанић објашњава: сва слова се јасно виде и нема разлога за исправком. Уп. IMS I (S. Dušanić), p.124 ad n° 95 и A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 16, n. 48 и 227, n. 204. Овде се узима у обзир друго тумачење издавача *a(edem) b(asim) h(yobasim)* – више ставки које упућују на једну грађевинску целину. За потврду синонимичности *restituere/renovare* и *aedes/templum* видети *A Latin Dictionary*. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. revised, enlarged, and in great part rewritten by. Charlton T. Lewis, Ph.D. and. Charles Short, LL.D. Oxford. Clarendon Press. 1879. s.v. *restituere* и *aedes*.

³⁵ T. Derks, *The ritual*, 122.

³⁶ T. Derks, *The ritual*, 122 и J. R. Fears, *The cult*, 100–103.

³⁷ IMS I 89, 90, 91, 92, 94, 96, 100, 102, 104, 108, 113, 114, Ж. Петковић, *Дедикација*, 220 и Ž. Petković, *ZEYΣ*, 185.

³⁸ J. R. Fears, *The cult*, 103.

занимљиви споменици са неубичајеним вокативима Јупитеровог имена, придодатим дативу теонима: IMS I 90 (Бабе) [*Iovi s(acrum?)*] [*Iup*]piter, IMS I 91 (Бабе) *Iuppiter Aug(uste)* и IMS I 94 (Бабе) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Iuppiter*. Примери оваквих двоструких дедикационих формула³⁹ ван Космаја ретко се проналазе.⁴⁰ Можда њихово порекло треба тражити у Тракији будући да су сви дедиканати, или барем двојица, трачког порекла.⁴¹ Међутим, без обзира на могуће исто порекло, изгледа да се не ради о преписиваној готовој формули јер се она на сва три натписа разликује. С друге стране, инсистира се на вокативу и непосредном обраћању богу. Изгледа да је до овог удвајања дошло због осећаја да је уобичајен помен имена божанства у дативу недовољан да изрази намеру дедиканта⁴² – успостављање комуникације са богом.⁴³ Овако, директним зазивањем божјег имена, јасно се истиче ко је адресат завета и, чини се, гради чвршћа и непосреднија веза између човека и бога.⁴⁴

³⁹ Код натписа IMS I 91 датив Јупитеровог имена, иако није реализован, подразумеван је као уобичајена допуна вотивне формуле, тј. као индиректни објекат на натписима обично неисказиваног глагола *vovere*. Наиме, глагол *vovere* се у текстовима заветних посвета подразумева као предикат односне реченице чији је антецеденс именица *votum*, али се обично, због скучености простора и лапидарности епиграфског стила, не наводи. За пример натписа у коме ова односна реченица није изостављена видети CIL XIII 6770 (уп. Т. Derks, *The ritual*, 117, n. 19) и, уз одређене варијације, IMS II 14 и IMS VI 212. За доказ да се именица *votum* јавља као објекат глагола *vovere* видети Plaut. *Am.* 3, 2, 66–67 и Cato *De agr.* 83.

⁴⁰ IMS I (S. Dušanić), p. 121 ad n° 90.

⁴¹ О разлозима због којих се сматра да су двојица, а можда и сва тројица дедиканата трачког порекла видети коментаре уз натписе IMS I (S. Dušanić), 121–122 ad n° 90, 122 ad n° 91 и 123 ad n° 94.

⁴² Плеоназам у функцији истицања временом ослабљеног значења речи видети на примеру вулгарног латинског: удвајање предлога *de* и *ab*, *cum* и *mecum*, прилога *sic* и *hoc modo*, *ubique* и *in omni loco*, *nunc* и *presenti tempore*, или везника зависних реченица *cum* и *quia*, *dum* и *quando* и сл. Уп. Е. Löfstedt, *Late Latin*, Oslo 1959, 171–177. Треба напоменути да се у случају поменутих космајских натписа не ради само о једној речи, већ о целој формули чије је значење појачано удвајањем једног њеног дела, као и променом падежа. Сматра се да је когнитиван механизам – жеља за појачавањем израза чије је значење избледело – у оба случаја исти.

⁴³ Комуникативан карактер римске религије истиче Хан у J. Hahn, *Römische Herrschaft*, 4.

⁴⁴ Могуће је и следеће тумачење поменутих удвојених формула које не мора нужно да искључује прво: будући да је познато да је инвокација теонима била један од важних делова ритуала жртвовања (уп. Cato *De agr.* 132 и 134; N. Belayche, *Religious Actors*, 279–280), а имајући у виду да је на неким олтарима

Осим оскудности података везаних за дедиканта, на сличне, интимне, разлоге подизања вотивног олтара можда могу да укажу техничке мањкавости натписа. Наиме, било да су оне настале приликом састављања и писања концепта на неком потрошном материјалу (нпр. папирусу), или приликом ординације, или приликом самог клесања,⁴⁵ крајњи резултат, натпис са граматичким грешкама, неравномерним словима, или испретураним редом речи, сведочи о крхкости образовања дедиканта – који није умео да укаже на грешке, и посредно, о његовом нижем социјалном пореклу. Стога, иако се одређене амбиције за афирмацијом преко јавно изражене религиозности не могу искључити ни код једног појединца, можда може да се претпостави да су дедиканти нижег социјалног порекла заветне олтаре подизали из личне потребе за комуникацијом са божанством, а не ради самопрезентације.

Међу натписе скромнијих техничких квалитета спадају космајске посвете Јупитеру: једна, IMS I 92 (Стојник), коју је оставио <P.> *Ael(ius) Sex<|>i|<|> ianus*, можда аутохтони становник Горње Мезије, који је право римског грађанства добио за време Хадријана и друга, IMS I 96 (Лисовић), коју је оставио Трачанин *Bitio B<|>ti*.⁴⁶ И у једном и у другом случају грешке се налазе у самом имену дедиканта, настале највероватније због неразумевања од стране клесара концепта написаног курзивним писмом: патронимик *BITI* је написан *BPTI* (IMS I 96), скраћеница имена Публије *P.* као *B*, слова *TLI* су писана идентично (као вертикална хаста са обликом серифима) (IMS I 92).⁴⁷ Поменуто грешке сведоче о скоро потпуној неписмености дедиканата.⁴⁸ Ако се на основу

детаљно представљан визуелни део ритуала – са свим учесницима, предметима, основним покретима (уп. Т. Derks, *The ritual*, 116–117) – могуће је и да су поменути вокативи покушаји бележења и овековечавања његовог звучног, односно вербалног дела.

⁴⁵ О фазама израде натписа у камену видети у П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1975, 52–55.

⁴⁶ О пореклу дедиканата за први натпис видети IMS I (S. Dušanić), 10, за други 124–125 ad n° 96 и 109, п. 38.

⁴⁷ О утицају курзивног писма код натписа IMS I 96 видети IMS I (S. Dušanić), 125 ad n° 96. Иако издавач слично није напоменуо за натпис IMS I 92, оно је такође, због неразликовања слова, врло вероватно.

⁴⁸ Упоредити пример из Помпеја *DPomp525 Aulus Olo suo salutem* где састављач графита поздрављајући истоименог пријатеља код свог имена није погрешно (написао га је ортографски тачно, а не према изговору) показујући тиме ипак одређени ниво писмености. О раном преласку дифтонга *au* у *o* у појединим речима, а нарочито у именима као што су нпр. *Aulus*, *Claudius*, *Plautus* која су се

овога, ниског нивоа образовања⁴⁹ и вероватно ниског социјалног статуса, прихвати да су ови натписи били одраз побожности обичног човека, онда треба приметити чињеницу да су оба посвећена капитолском Јупитеру. Врховни бог се у том случају показује у сасвим новом светлу, не као део државног култа и обавезан део поштовања цара, већ као бог који је прихваћен и омиљен у најширим слојевима друштва.⁵⁰

Јупитера Капитолског треба поменути у вези са још једним космајским натписом: IMS I 103 (Губеревац). Наиме, из њега се сазнаје да је Вецилија, жена Тирана, царског ослобођеника и прокуратора рудника, дала да се сазида храм Јупитеру и Херкулу. Значај Јупитера за породицу једног царског ослобођеника који је, могуће лично од цара,⁵¹ добио високо и важно место прокуратора рудника лако је разумљив и скоро извесно спада међу посвете које се подижу у знак оданости владару. Помен Херкула је оно што треба тумачити с више пажње. Херкул је божанство које је у Риму имало своју еволуцију и различите трансформације, од бога заштитника победника (нпр. за време пунских ратова) до бога који је симбол душевне снаге (под утицајем стоика), са много других лица и улога.⁵² Кад је реч о рудничким подручјима, сматра се да је Херкул превасходно поштован као симбол физичке снаге, преко потребне у раду под земљом.⁵³ Међутим, да

у свакодневном језику изговарала *Olus, Clodius, Plotus*, видети J. N. Adams, *Social Variation and the Latin Language*, New York 2013, 81–86. (Натпис цитиран према В. Недељковић – С. Стојановић, *Domino et fraturi: један необјављен сирмијски графито*, *Старинар* 62 (2012) 168.)

⁴⁹ Утисак да су неки епиграфски споменици на Космају наручивани од стране људи који су неписмени имао је Мочи – који је, иначе, цео корпус космајских натписа оценио као „пун грешака“ свакојаке врсте. Уп. А. Мócsy, *Gesellschaft*, 226–227. Код овог последњег, Душанић се не слаже и сматра да је Мочијево гледиште „претерано“. Уп. IMS I (S. Dušanić), 119. n. 43.

⁵⁰ О вери у капитолског Јупитера међу припадницима разних слојева друштва видети у J. R. Fears, *The cult*, 100–102.

⁵¹ О личном занимању царева за руднике и централизацији њихове управе видети у С. Душанић, *Организација римског рударства у Норик, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији* 622 (37), *Историјски гласник* 1–2 (1980) 52–54 (= С. Душанић, *Организација*) и поглавље 8.1.2. *Costs and Revenues* у монографији А. М. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford 2010, <https://books.google.rs/books?id=n1Tq36pXmEC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (страница посећена 30. 4. 2015.).

⁵² M. Jaczynowska, *Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire*, Hrsg. W. Haase, ANRW 2.17.2, Berlin – New York, 1981, 633, 636 (= M. Jaczynowska, *Le culte*).

⁵³ S. Dušanić, *The miners' cults in Illyricum*, *Mélanges C. Domergue Pallas* 50 (Toulouse 1999) 133 (= S. Dušanić, *The miners' cults*).

Херкул на овом космајском натпису не фигурира као један од „богова рудара“, може се претпоставити ако се има у виду старост споменика.⁵⁴ Наиме, Душанић на основу неких одлика писма натпис датује у другу половину I или почетак II века.⁵⁵ Познато је да је Херкул, за Трајанове владавине, постао уз Јупитера део званичног царског култа и важио за личног заштитника владара.⁵⁶

Ако овде оба бога имају службени карактер, изгледа да то није случај са Јупитеровим паром у другој култној заједници, на другом космајском споменику (Губеревац) који је посветио Атрије Корнутијан.⁵⁷ Бог Либер, староиталско божанство поистовећено са Дионисом, који је заједно са Јупитером прималац завета, овде се тумачи у складу са својом основном функцијом бога плодности и природе.⁵⁸ Он је заштитник дарова земље, било да се они налазе на њеној површини или унутрашњости.⁵⁹ Либер би тако спадао у ред божанстава типичних за рударе и рудничка подручја. Међу њима су Дијана, Силван, потврђени на територији Космаја,⁶⁰ затим Мајка Земља, Церера, Вулкан, Силен, Диоскури и други.⁶¹ Сваки од ових богова је због неке своје улоге изабран за заштитника рудара и био омиљен међу њима (нпр. Диоскури, често представљани у облику греда,⁶² поштовани су као заштитници сводова и подземних галерија).⁶³ Кад је реч о боговима чији су култови, поред Либеровог, забележени на Космају – Дијани и Силвану – они се у везу са рудницима доводе на један посредан начин. Њихова главна одлика је да су божанства

⁵⁴ Исто, 133, п. 31. Супротно мишљење износи Гавриловић која сматра да је ова посвета сведочанство Херкулове функције заштитника рудара. Уп. N. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I-IV vek n. e.*, Београд 2014, 21–22 (= N. Gavrilović, *Kult*).

⁵⁵ IMS I (S. Dušanić), 128 ad n° 103.

⁵⁶ M. Jaczynowska, *Le culte*, 636–637. Упоредити говор Диона Хризостома у коме се, на самом крају, изричито каже да над Трајаном, као добрим владаром, бдије Херакле (Херкул), борац против тираније и неправде (Dio Chrys, *Orat.* 1.83).

⁵⁷ Ж. Петковић, *Дедикација*, 185.

⁵⁸ G. Wissowa, у: W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1894–1897. Bd. II, 2, 2021–2029 (=W. H. Roscher, *Lexicon*).

⁵⁹ Ж. Петковић, *Дедикација*, 223.

⁶⁰ Видети нап. 10 и 11.

⁶¹ Епиграфске примере из Илирика на којима се ова божанства доводе у везу са рудницима видети у S. Dušanić, *The miners' cults*, 130–132.

⁶² Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1992, s.v. Диоскури (= Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник*).

⁶³ S. Dušanić, *The miners' cults*, 134.

дивље и необрађене природе – божанства шума, шумарака и гајева (за разлику од нпр. Либера који је, као и Дионис, божанство винове лозе).⁶⁴ Стога, Душанић с правом износи „иако су дебља и дрво као материјал били неопходни у металуршком процесу, било би погрешно мислити да су их рудари поштовали само из разумевања према техничким потребама рудникама.“⁶⁵ Душанић, а после њега и други, њихову улогу у рудницима и рудничким подручјима објашњавају, као и за бога Либера, на следећи начин: Римљани нису правили разлику између зелене и минералне природе, и њених надземних и подземних плодова, па су се божанства плодности, рађања и природе уопште сматрала покровитељима обиља, како оног на њивама, тако и оног у рударским окнима.⁶⁶ Међутим, иако је ово тумачење прихватљиво за Либеру,⁶⁷ који је најпре бог плодности, кад је реч о култу Силвана у космајском руднику, чини се да се његова популарност у овој области заснивала на улози заштитника људи који раде у природи, а не на улози заштитника богатства које природа даје. Наиме, Силван на једном од три натписа која су му на Космају посвећена, IMS I 108 (Губеревац), носи епитет *Conservator* који истиче овај култни аспект бога – бригу о рударима.⁶⁸ Он није неуобичајен: Силван се нарочито ван Италије среће као заштитник оних који раде у (дивљој) природи и из ње извлаче богатства, нпр. дрво или камен.⁶⁹ Сасвим различиту функцију имао је Силван са другог натписа пронађеног на Космају (Сибница).⁷⁰ Он носи епитет *Domesticus* који бога необрађене и дивље природе одређује као бога заштитника дома, виле и имања. Сматра се зато да помен Силвана на овом натпису нема директне везе са рудницима и да се односи на виле за које се претпоставља да су се ту, на јужним обронцима Космаја, налазиле.⁷¹ Овај споменик би тако био још

---

⁶⁴ Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник*, s.v. Дијана, Силван и Либер.

⁶⁵ S. Đušanić, *The miners' cults*, 131–132.

⁶⁶ Исто, 130; Ж. Петковић, *Дедикација*, 222–223.

⁶⁷ Одређене сумње у то да појаву бога Либера у рудничким областима неизоставно треба доводити у везу са рударством и минералним богатством земље изнела је Пилиповић наводећи да су неке области (нпр. Буково код Неготина), поред рударства, биле највероватније познате и по узгоју винове лозе, па се Либерова функција заштитника винове лозе и виноградарства мора узети у обзир и можда сматрати главном, чак и у областима рудника. Уп. С. Пилиповић, *Култ Бахуса на централном Балкану I–IV век*, Београд 2011, 87–88.

⁶⁸ IMS I (S. Đušanić), p.130 ad n° 108.

⁶⁹ W. H. Roscher, *Lexicon*, Bd. IV, 843–844.

⁷⁰ П. Поп-Лазивић, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*, 139.

⁷¹ Исто, 140–141.

једно сведочанство у Илирику раширеног култа бога Силвана, заштитника сеоског имања, сродног култу Лара и Пената.⁷²

С друге стране, култ Дијане у рудничким подручјима не објашњава се само њеним аспектом богиње заштитнице плодности и дарова природе, већ и њеном везом са металом сребром. Наиме, Дијана је богиња у чијем се имену налази индоевропски корен **diu* у значењу „сијати“,⁷³ и доводи се у везу са месецом и његовим сјајем.⁷⁴ Следствено алхемијској и астролошкој идентификацији сребра са месецом, сматра се да је Дијана постала персонификација сребра, а потом и заштитница сребра и среброносних рудника, какви су били космајски.⁷⁵ Као доказ томе узимају се аверсне и реверсне представе рудничког новца из времена владавине Антонина Пија (138–161. године)⁷⁶ које, на први поглед, немају везе са рудницима и рударењем: ради се о приказу младе жене на аверсу и јелена на реверсу. Међутим, како је то Душанић објаснио тумачећи један такав примерак,⁷⁷ реч је о новцу који је био намењен рудницима сребра и Дијана је на овим представама у пратњи своје омиљене животиње то сликовито означавала (слично су се и представе бога Сунца (*Sol*) који се изједначавао са златом налазиле на рудничком новцу слатом у руднике злата, а представе бога Марса, епонима истоимене планете, па самим тим и персонификације гвожђа, на новцу слатом у руднике гвожђа).⁷⁸ Пет примерака новопронађених квадраната са локалитета Дуге Њиве, село Баново Поље, општина Богатић, који сви имају представу Дијане на аверсу, а јелена на реверсу а несумњиво припадају рудничком новцу будући да носе легенду METAL DELM,⁷⁹ свакако потврђују ову теорију: везу Дијане и рудника.

Да се није радило само о формалном заштитништву које је путем представа на кованицама пропагирала држава, већ о култу који је био прихваћен од стране становника рудничког подручја, види се управо на

⁷² W. H. Roscher, *Lexicon*, Bd. IV, 849–850.

⁷³ J. Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch I*, Bern 1959, 184–185; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902, 198, n. 6.

⁷⁴ Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник*, s.v. Дијана; IMS I (S. Dušanić), 121 ad n° 89.

⁷⁵ S. Dušanić, *The miners' cults*, 132.

⁷⁶ D. Mladenović, B. Woytek, *METAL DELM. Unpublished quadrantes from the National Museum in Belgrade and the Fajfrić collection*, Нумизматичар 30 (2012) 15 (= D. Mladenović, B. Woytek, *METAL DELM.*).

⁷⁷ С. Душанић, *Организација*, 10–11.

⁷⁸ Исто, 11–12.

⁷⁹ Пронађени су између 2004–2010. године. Уп. D. Mladenović, B. Woytek, *METAL DELM.*, 12.

основу космајског натписа IMS I 89 (Стојник).⁸⁰ Антонија Прокла⁸¹ је Дијани заветни олтар подигла *ex viso*, односно подстакнута непосредним сусретом, у сну, са богињом, која јој је тако наредила.⁸² Оваква сновиђења, чини се, могу бити доказ одређене блискости верника са божанством и његовим култом.⁸³

На два олтара не наводи се име божанства коме су посвећени. Први, IMS I 106 (Бабе), је дедикација *Deo Patrono*, „богу патрону“ за кога се претпоставља да је Херкул⁸⁴ – и који би тако био схваћен у свом култом аспекту заштитника рудара, док је други, IMS I 107 (Губеревац), посвећен божанствима заштитницима здравља *Dis salutaribu[s---*]. Последња посвета је разумљива ако се узму у обзир тешки и по здравље неповољни услови рада у римским рудницама.⁸⁵

На Космају су, поред сведочанстава о римским култовима, откривени и епиграфски споменици који потврђују поштовање оријенталних култова – Митре и Зевса малоазијског порекла.⁸⁶ Ови натписи, барем кад је реч о Зевсу који носи епитет *Ἰσκόωνος* (IMS I 114: Бабе), изведен од неког малоазијског топонима, можда села у Битинији [*ή*] *Ἰσκαωνῶ[v] κόμη*,⁸⁷ односно епитет *Συνήνος* (Petković, *ZEYΣ*, 185: Губеревац), изведен из назива места у Фригији,⁸⁸ могу се узети као неспоран доказ о присуству

---

⁸⁰ Осим овог натписа из Стојника, већина горњомезијских епиграфских споменика посвећених Дијани је „непосредно или посредно“ повезана са рудницама. Уп. А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007, 31.

⁸¹ Чињеница да једна жена подиже споменик због визије божанства које јој се приказало у сну, барем кад је реч о латинофоним дедикантима, није неуобичајена – будући да су у корпусу латинских вотивних натписа са оваквом формулом скоро подједнако заступљени мушкарци и жене. Уп. G. Weber, *Kaiser, Träume und Visionen in Prinzipat und Spätantike*, Stuttgart 2000, 60–61.

⁸² О значењу формуле *ex viso* видети В. Недељковић, *Ex viso. Трагови једне структурне дихотомије у језику латинских натписа*, *Lucida intervalla* 43 (2014) 91–92.

⁸³ J. R. Fears, *The cult*, 104.

⁸⁴ IMS I (S. Dušanić), 130 ad n° 106.

⁸⁵ S. Dušanić, *The miners' cults*, 135–136.

⁸⁶ IMS I 104, 105, 114 и Ž. Petković, *ZEYΣ*, 185.

⁸⁷ IMS I (S. Dušanić), 133 ad n° 114.

⁸⁸ О више могућности етимологије придева *Συνήνος* које све упућују на Фригију као постојбину дедиканта видети у Ž. Petković, *ZEYΣ*, 185–186.

досељеника са Истока⁸⁹ – који су у нову средину са собом донели и своје локалне култове.⁹⁰

С друге стране, култ Митре, Непобедивог бога (*Invictus Deus*), уживао је широку популарност у целом царству без обзира на порекло његових присталица.⁹¹ Ипак, Источњаци су били његови главни протагонисти. Познато је да је митраизам нарочито био популаран у редовима војске и царске администрације, корпусима који су у себи имали јак оријентални елемент.⁹² Овом профилу дедиканата одговара и Грк или хеленофони Источњак Исион, царски роб и вилик царинарнице (IMS I 105: Губеревац). Он је, како се види из натписа, сâм о свом трошку обновио храм бога Митре, што сведочи – како Душанић сматра – колико о његовом личном богатству, толико и о богатству космајске царинарнице и интензитета протока робе и новца из рудника и у рудник.⁹³

Поред епиграфских, на Космају⁹⁴ пронађена су анепиграфска сведочанства поштовања римских, грчких и оријенталних божанстава:

⁸⁹ О присуству досељеника са Истока на Космају сведоче и предмети који могу да указују на оријенталан укус или оријенталан начин израде, а који су пронађени на Космају: глеђосана керамика различитих форми (уп. Т. Свјетићанин, *Keramičke posude*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 34), фирма светиљке са јеловом границом на дну (уп. М. Глумас, *Keramičke svetiljke*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 107), теракота Венере на престолу (уп. М. Глумац, *Теракоте са некрополе Губеревац – Гомилице*, Зборник Народног музеја у Београду XVIII–I (2005) 367–368 (= М. Глумац, *Теракоте*)) и цилиндрична лекарска кутија (*theca vulneraria*) са представом Харпократа, Изидиног сина (уп. S. Krunic, *Kozmetički, medicinski i farmaceutski instrumenti*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 181). На оријентално становништво на Космају упућује и обичај постављања либационих цеви на гробове забележен на некрополи Гомилице (уп. М. Ђ. Глумац, *Гробови са либационим цевима на космајској некрополи*, Зборник Народног музеја у Београду XX–I (2011) 239–240; Т. Свјетићанин, *Keramičke posude*, 36–37).

⁹⁰ Тумачења порекла дедиканата видети у IMS I (S. Dušanić), 132 ad n° 114 и Ž. Petković, *ZEYΣ*, 185–187. О сведочанству за још два локална битинска култа у Горњој Мезији, а самим тим о сведочанству за присуство Битињана на овом тлу видети С. Душанић, *Нови Антинојев натпис и metalla municipii Dardanorum*, Жива антика 21–1 (1971) 254–259.

⁹¹ F. Cumont, *Les mystères*, 41–42.

⁹² Исто, 74–75.

⁹³ IMS I (S. Dušanić), 102 и 129 ad n° 105. О својеврсној екстериторијалности рудничких подручја (припадности царском домену) и њиховим административним одликама (нпр. постојању царинарница на границама са муниципалним земљиштем) видети С. Душанић, *Организација*, 40–41.

⁹⁴ За већину предмета осим опште одреднице Космај не зна се тачно место налаза. Уп. Т. Свјетићанин, *Sadržaj, hronologija, značaj*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 23–24.

1. Венере – шест теракота Венере (I и II век) од којих се две, са некрополе Гомилице, повезују са култом Загробне Венере (*Venus Funeraria*);⁹⁵
2. Аполона – теракота главе Аполона (II век),⁹⁶ бронзана декоративна биста Аполона (Лисовић, I–II век);⁹⁷
3. Амора – надгробна камена статуа Амора (Губеревац, II век),⁹⁸ бронзана аплика у облику главе Амора (II–III век),⁹⁹ три керамичке светиљке са представом Амора (кат. бр. Д 589, друга половина I века, кат. бр. Д 686, I–II век, кат. бр. Д 693, II–III век);¹⁰⁰
4. Минерве – гема са урезаним ликом Минерве са копљем и штитом у руци, обучене у пеплос (II–III век);¹⁰¹
5. Херкула – бронзана статуа/аплика (II–III век).¹⁰²
6. Зевса – гема са представом Зевса на трону сачувана у глави печатног прстена од гвожђа (II век);¹⁰³
7. Диониса – представа лица Диониса на керамичкој посуди (II век);¹⁰⁴
8. Деметре – глинени калуп са представом Деметре у позитиву (II век);¹⁰⁵
9. Изиде – две глинене звечке

⁹⁵ За прве четири фигурине в. М. Glumac, *Terakote*, у: Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 111–113, кат. бр. D 1281-4, AA/3440-3, MGB; за фигурине са некрополе Гомилице в. М. Глумац, *Terakote*, 361–374.

⁹⁶ М. Glumac, *Terakote*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 110, кат. бр. D 1288 i AA/3447, MGB.

⁹⁷ М. Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Београд 1972, 75, кат. бр. 109 (= М. Величковић, *Римска ситна*).

⁹⁸ М. Величковић, *Надгробна статуа Амора из Губереваца*, Зборник радова Народног музеја IV (1964) 129–140.

⁹⁹ Д. Бојовић, *Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда*, Годишњак града Београда XXXII (1985) 36, кат. бр. 29; С. Крунић, Б. Петровић, А. Црнобрња, М. Јанковић, Н. Црнобрња, *Античка бронза Сингидунума*, Београд 1997, 70, кат. бр. 50 (= С. Крунић и др., *Античка бронза*); D. Ratković, *Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaseta*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 163, кат. бр. D 1443 i AA/4284, MGB.

¹⁰⁰ М. Величковић, *Археолошка збирка Дуњић*, Београд 1977 (= М. Величковић, *Археолошка збирка*), 16, кат. бр. 308 (Д 589); М. Глумац, *Римски Космај*, Београд 2010, 12, кат. бр. 24 (Д 589) и 13, кат. бр. 29 (Д 686); М. Glumac, *Keramičke svetiljke*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 100, кат. бр. D 589, NMB i 102, кат. бр. D 686, 693, NMB.

¹⁰¹ М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 189; D. Ratković, *Nakit*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 144, кат. бр. D 1193, NMB.

¹⁰² М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 209; D. Ratković, *Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaseta*, 164, кат. бр. D 1174, NMB; N. Gavrilović, *Kult*, 101, кат. бр. 45.

¹⁰³ М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 187; D. Ratković, *Nakit*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 148, кат. бр. D 1195, NMB.

¹⁰⁴ Т. Cvjetičanin, *Keramičke posude*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 30, кат. бр. D 1285 i AA/3444, MGB.

¹⁰⁵ М. Glumac, *Terakote*, у: Т. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 113, кат. бр. D 1290 i AA/3449, MGB.

у облику колевке са представом Изиде (кат. бр. 899, II век, кат бр. 1270, II–III век),¹⁰⁶ бронзана статуа Изиде–Фортуне (Губеревац, III век);¹⁰⁷ 10. Митре – глинена глава Сола-Митре са седмокраком круном (II век),¹⁰⁸ 11. Сераписа – гема са урезаном главом Сераписа (II–III век).¹⁰⁹ Осим ових, на Космају је забележено поштовање Велике Мајке и Атиса на шта упућују симболи лава и шишарке на више стела,¹¹⁰ затим симбол јелове гранчице на керамичким светилкама, као и представа Кибеле на једном негатив калуку за израду обредних колача (некропола Гомилице).¹¹¹ Ови остаци везују се за досељенике из Далмације¹¹² где је Кибелин култ био нарочито популаран.¹¹³

¹⁰⁶ М. Глумац, *Римски Космај*, 24, кат. бр. 86 (Д 899), М. Glumac, *Terakote*, у: Свјетићанин et al., *Pokloni*, 109–110, кат. br. D 899 i D 1270.

¹⁰⁷ П. Лисичар, *Isis-Fortuna*, Старинач н. с. XII (1961) 129–130; М. Величковић, *Римска ситна*, 62, кат. бр. 92; С. Крунић и др., *Античка бронза*, 40, кат. бр. 31 (инв. бр. 2778/III, НМБ).

¹⁰⁸ М. Glumac, *Terakote*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 110–111, кат. br. D 1289 i AA/3448, MGB.

¹⁰⁹ М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 191; D. Ratković, *Nakit*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 144, кат. br. D 1191, NMB.

¹¹⁰ На Кибелу упућују представе два лава симетрично усправљена око вазе из које вири стабљика винове лозе (IMS I 118, 135, 137), као и приказ шишарки (IMS I 118, 141). Уп. IMS I (S. Dušanić), 117 и 119; О распрострањености стела са сличним симболима у Далмацији и њиховој вези са култом Кибеле видети у D. Rendić-Miočević, *Nekoliko monumentalnih nadgrobних stela s portretima iz sjeverne Dalmacije*, *Diadora* 1 (1959) 109–111, n. 7 i 8; М. Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, *Diadora* 3 (1965) 103–104.

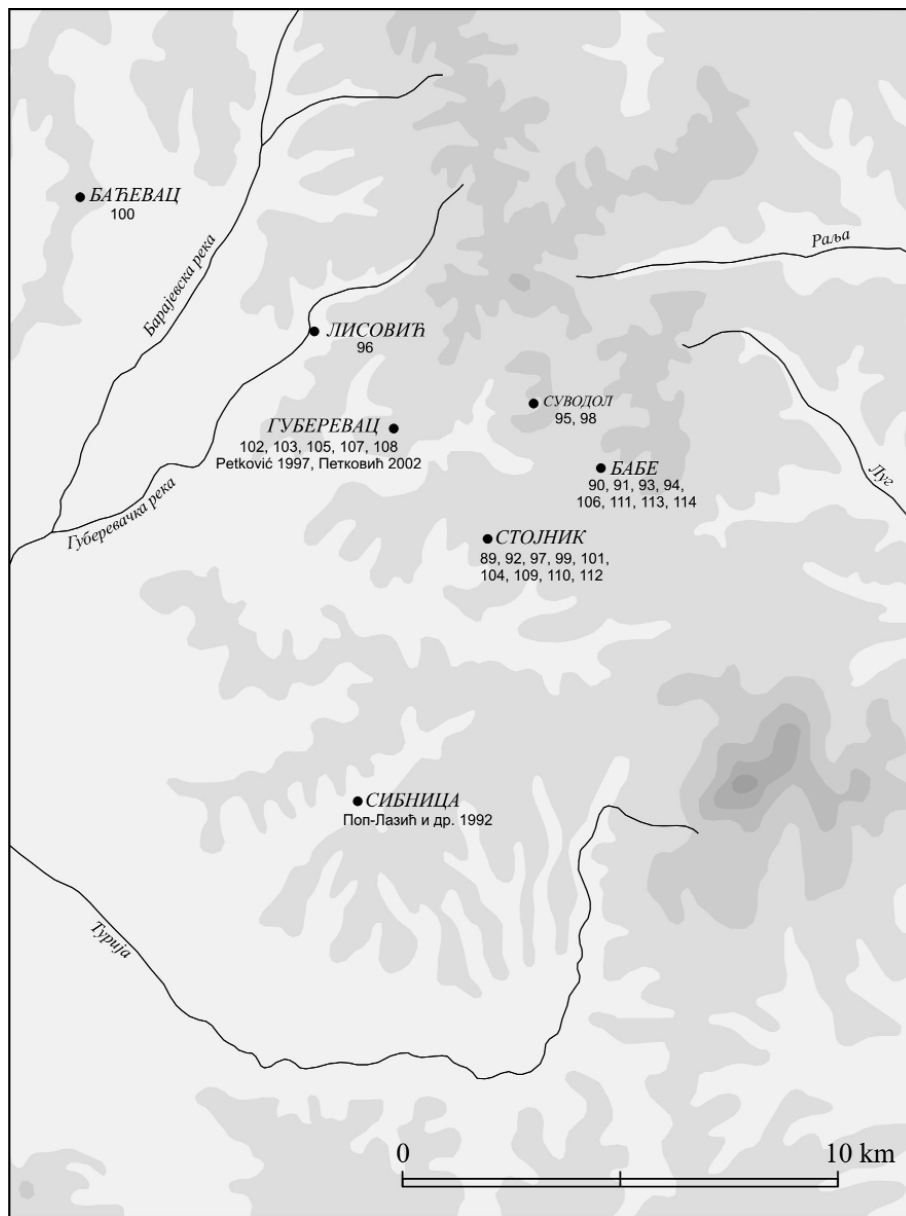
¹¹¹ М. Глумац, *Калуци са некрополе Губеревац-Гомилце*, Зборник Народног музеја XIX–I (2009) 224–225.

¹¹² Присуство досељеника из Далмације на Космају потврђено је у првом реду на основу имена која се помињу на погребним стелама пронађеним у Сопоту и Губеревацу (уп. IMS I (S. Dušanić), 108, 137–138 ad n° 122 и 142 ad n° 129), као и на вотивном споменику из Сибнице (уп. П. Поп-Лазивић, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*, 139–140). Осим ономастичких критеријума, на делматско становништво на Космају упућују и у овој области пронађени археолошки предмети чије се порекло или израда везују за Далмацију: две фирма светиљке са печатом у облику храма (уп. М. Glumac, *Keramičke svetiljke*, у: Т. Свјетићанин et al., *Pokloni*, 98–99, кат. бр. Д 596, НМБ, II век и кат. бр. Д 711, НМБ, I век или почетак II века), као и више производа од стакла: боца у облику четвороугаоне пирамиде типа I/1, Меркур боце типа IV/1 и балсамаријуми типа VIII/6 и VIII/14 (уп. М. Glumac, *Staklene posude*, у: Свјетићанин et al., *Pokloni*, 115, 128, кат. бр. Д 785, НМБ, II–III век и кат. бр. Д 866–868 и 873, НМБ, II век и кат. бр. Д. 851 и Д 875). Видети и нап. 110.

¹¹³ О популарности Кибелиног култа у Далмацији видети горе напомену 110 и I. Vilogorac Brčić, *Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibele*, *Spalatumque dedit*

* * *

Сачувани материјални остаци религијске праксе у време Римског царства на Космају већином потичу из II и III века нове ере, периода у коме је рудник био најактивнији. Забележено је присуство римских, грчких и оријенталних култова. Сматра се да су они доказ разноликости порекла становника космајских рудника који су у њих пристизали, између осталог, из Тракије, Битиније, Фригије и Далмације. Кад је реч о римским божанствима посведоченим на епиграфским споменицима, она се на Космају тумаче двојачко: на неким натписима сматра се да су одраз државног култа или друштвене обавезе, док се на другим њихов помен сматра изразом личне религијске потребе дедиканата. Уочено је да је и на Космају, као и у другим рудничким подручјима, постојање рудника и везаност становништва за рудник и активности у њему условило постојање култова богова који су сматрани заштитницима рудара и минералног блага.

Места на Космају на чијој територији су нађени вотивни натписи
(бројеви према IMS I)

Dragana Kunčer

**RELIGIOUS PRACTICE OF THE INHABITANTS OF THE KOSMAJ
MINES IN THE PERIOD OF THE EMPIRE**

Summary

The preserved material remnants of religious practice at the time of the Roman Empire in Kosmaj generally originate from the second and third centuries A.D. – the period when the mine was most active. The presence of Roman, Greek and oriental cults has been recorded. It is believed that they testify to the diverse origin of the inhabitants of the Kosmaj mines who came, among other places, from Thrace, Bithynia, Phrygia and Dalmatia. With regard to Roman deities witnessed in epigraphic monuments in Kosmaj, they are interpreted in two ways: it is considered that they reflect the state cult or social obligation in some inscriptions, while in other inscriptions their mention is considered the expression of a personal religious need of the dedicators. As in many other mining areas, the existence of the mine and the connection of the Kosmaj population with the mine and activities within the mine resulted in the creation of cults of gods that were considered protectors of miners and mineral wealth.

Keywords: Kosmaj, ancient mining, ancient cults, Upper Moesia, votive epigraphic monuments, *nummi metallorum*.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 10. 2015.